

Individuelt ansvar og sløvhets i profesjonsutøvelse

Solveig Botnen Eide

Post.doc., Universitetet i Agder, solveig.b.eide@uia.no

At profesjonsutøvere er ansvarlige og har ansvar knyttet til arbeidet de utfører, tar vi nærmest for gitt. Mitt sikte med denne artikkelen er å gi et innspill til nærere drøfting av hvordan det profesjonelle ansvaret kan forstås. I nyere profesjonsetiske kodekser knyttes ansvar først og fremst til konsekvenser av handlinger. Det innebærer at den profesjonelles ansvar forutsetter at det kan trekkes en linje fra en handlingens konsekvens til den handlende. I komplekse organisasjoner kan imidlertid rekonstruksjon av veien fra konsekvens av handling tilbake til den handlende vise seg vanskelig. Alternativt kan ansvar knyttes til spørsmål om handlingens samsvar med regler og prosedyrer. En slik tilnærming benevnes gjerne som «accountability». Disse to ulike tilnærmingene til ansvar har det til felles at det er handlingen som er i fokus – handlingens regelsamsvar eller dens konsekvenser, ikke en individuell dimensjon knyttet til den handlende som person. Den profesjonelle som selvstendig, tenkende og vurderende person blir perifer. Til videre drøfting av dette trekker jeg veksler på Hannah Arendts tenkning om ansvar. «To-i-én-dialog» og «tenkning» er sentrale elementer, og jeg vil peke på hennes bidrag som en mulig vei til en utdypet forståelse av det profesjonelle ansvars individuelle dimensjon.

Nøkkelord: profesjonelt ansvar, handlingens konsekvenser, accountability, to-i-én-dialog, tenkning

English summary: Individual responsibility and shallowness in professional work

It is almost taken for granted that professionals are responsible for the work they do. The scope of this article is to contribute to an evaluation of how we can understand this professional responsibility. Modern professional-ethical codes tie responsibility primarily to the consequences of acts. Thus the responsibility of a professional assumes that a connection can be drawn between the consequences of an act to the person who acted. However, in complex organizational structures, it can be difficult to find the path from consequence to actor. Another option is to look at responsibility as the product of an action's compliance with rules and procedures. Such an approach is often called «accountability». What these two different approaches to responsibility have in common is the focus on an action. It is the consequences of acts or compliance of rules that matter rather than the individual who performs the act. The idea of a professional as an autonomous, thinking and evaluating person becomes peripheral. The individual dimension of responsibility involves that the professional's responsibility goes beyond adherence to rules and procedures and what follows from tracking acts and consequences. I use Hannah Arendt's thoughts on the responsibility to facilitate further debate on this topic. A «two-in-one» dialogue and «thinking» are core ele-

ments in this, and I will point to her contribution as a possible path to a more in-depth understanding of the individual dimension of professional responsibility.

Keywords: professional responsibility, consequences of acts, two-in-one dialogue, thinking

Innledning

At profesjonsutøvere er ansvarlige og har ansvar knyttet til arbeidet de utfører, tar vi nærmest for gitt. Sier vi at en profesjonsutøver er ansvarlig, blir det forstått som en kompliment. Men hvordan skal det profesjonelle ansvaret forstås? Profesjonsutøver er ansvarlig for sine handlinger og for at handlingene er faglig forsvarlige og utført i samsvar med gjeldende retningslinjer. Det individuelle ansvaret er eksplisitt uttrykt i moderne profesjonsetiske kodekser, med særlig vektlegging av ansvar for egne handlinger – det vil si ansvar for hva profesjonsutøver har forårsaket. Fra sine oppdragsgivere møter profesjonsutøvere en ny form for ansvar («accountability»), med vektlegging av prosedyrer og regler. Disse trendene, som fokuserer henholdsvis på hva man har forårsaket og på regelsamsvar, kan tyde på en økt vektlegging av ansvarsdimensjoner i profesjonsutøvelse. Dette er imidlertid ansvarsdimensjoner som i liten eller ingen grad knyttes til den profesjonsutøvende personen. Snarere enn å styrke og forutsette det individuelle ansvaret, svekker disse trendene den individuelle dimensjonen. Til videre drøfting av dette vil jeg trekke veksler på Hannah Arendts tenkning om ansvar som en mulig vei til en utdypet forståelse av det profesjonelle ansvars individuelle dimensjon.

Denne artikkelen er orientert om velferdsprofesjonene, der profesjonsutøvelse innebærer arbeid for og med andre mennesker, noe som preger så vel referanser til profesjonsetikk som eksemplifiseringer. Artikkelen omhandler imidlertid ikke den ansvarsforståelsen som kommer til uttrykk ved at noen på vegne av institusjonen «tar ansvar» eller «viser ansvar» ved å forlate sin posisjon.

Arendt om ansvar

Hannah Arendts (1905–1975) refleksjoner om ansvar er utviklet i nær tilknytning til rettsoppgjøret etter andre verdenskrig. En umiddelbar innvending vil da kunne være at det er lang vei fra dette rettsoppgjøret til det seinmoderne velferdsfeltet. Selv om profesjonsutøvers handlinger kan ha alvorlige konsekvenser, vil det være en uhyrlighet å sammenligne det med ugjerningene i Det tredje riket. Funnene fra rettsoppgjøret er sentrale i Arendts tenkning om ansvar gjennom hele hennes forfatterskap, men ikke slik at hennes tenkning om ansvar ensidig er knyttet til dette rettsoppgjøret eller til ekstremisituasjoner. Hun knytter også ansvarstenkingen til byråkratier. Disse bidragene er imidlertid ikke løserevet fra det hun fant i sin dekning av rettsaken mot Adolph Eichmann i Jerusalem i 1961. Jeg vil derfor ta utgangspunkt her. Arendts rolle i saken var som reporter for tids-

skriftet *The New Yorker*, og det er dette arbeidet som ligger til grunn for boka *Eichmann i Jerusalem: En rapport om ondskabens banalitet* (1994). Det kan være verd å merke seg at hun selv – også i bokas tittel – bruker betegnelsen «rapport». Arendts hensikt var her, slik hun selv sier det, å rapportere om det som utspilte seg under denne rettsaken. Hun understreker at hun ikke har utviklet en teori som skal brukes slik at nye observasjoner kan innordnes foreliggende og i klare kategorier (Arendt 1966/2003). I dette ligger det en advarsel også til refleksjonene i denne artikkelen; det er ikke slik at vi kan finne trekk ved ansvar for så å innordne det under en klar kategori.

Formuleringen «the banality of evil» kan tyde på at det er fenomenet ondskap Arendt skriver om, men det er en forhastet slutning. Som Richard J. Bernstein påpeker i artikkelen «Is evil banal? A misleading question» (2010), er det *the evildoer* snarere enn *the evil* som er i fokus både i Arendts rapport fra Jerusalem og i hennes oppfølgende refleksjoner. Hun finner noen kjennetegn ved Eichmann og hans manglende tenkning som gjør det mulig å sette ondskapen i all dens gru ut i livet. Det var ikke snakk om fanatisk overbevisning, manglende intelligens, psykopatologi eller andre svakheter ved personen, men om det hun betegner som «extraordinary shallowness¹» (Arendt 1971/2003: 159). Denne særegne *sløvheten* karakteriserer hun også som svikt i tanke og dømmekraft – det er beslektede, men ikke identiske størrelser (Arendt 1954/1994). Sløvheten kommer, slik jeg leser tekstene hennes, til uttrykk i to former, som jeg skal komme nærmere inn på seinere i teksten, og som kort introduseres her: Sløvheten kommer for det første til uttrykk som ansvarsfraskrivelse under henvisning til at det er vanskelig – enn si umulig – å trekke linje fra person til handlingsresultat. For det andre kommer sløvheten til uttrykk ved utstrakt henvisning til plikter og regler: «Jeg fulgte reglene.» Begge formene har den følgen at den handlende personen gjør seg selv overflødig og glir ut av ansvarsfeltet til fordel for oppmerksomhet omkring det som påviselig er forårsaket eller til fordel for oppmerksomhet omkring regel- og prosedyresamsvar.

Det betyr ikke at Arendt har et reint individperspektiv, hun retter også blikket mot systemet. Dette blir tydelig i hennes byråkratikritikk, der det sentrale momentet – slik jeg leser det – er byråkratiets innebygde risiko for at aktører glir ut av fokus og blir «en ingen». I moderne, komplekse byråkratier er det vanskelig, enn si umulig å rekonstruere en sammenheng mellom aktør og handlingsresultat, og Arendt finner en mentalitet der ansvar knyttes til påviselig regelsamsvar. Dette er tema i flere deler av Arendts forfatterskap, men jeg finner *Responsibility and Judgement*, Jerom Kohns samling av Arendt-essay (2003), særlig relevant for denne artikkelen.

Arendts refleksjoner om ansvar kan bidra til å belyse viktige og underkommuniserte momenter i det profesjonelle ansvaret. Den individuelle dimensjonen ved ansvar er knyttet til person på en mer grunnleggende måte enn at det kan trekkes linje fra handlingsresultat til handlende, eller ved at det kan vises til samsvar eller kan hende snarere manglende samsvar mellom en persons handling og gjeldende regler.

Profesjonsutøvelse og komplekse ansvarsrelasjoner

Ansvar innebærer å svare noen en har en forpliktelse overfor (McDowell 2009). Det har derfor et relasjonelt trekk. For å komme nærmere en forståelse av hvem den profesjonelle skal svare, og hva den profesjonelle skal svare for, er det nødvendig å gå veien om profesjonsbegrepet – ikke i sin fulle bredde, men med særlig tanke på profesjonelle ansvarsrelasjoner i velferdsfeltet. En profesjon, skriver Harald Grimen (2005), er en kunnskapsbasert yrkessammenslutning med et politisk mandat. Det innebærer ulike ansvarsrelasjoner for profesjonsutøveren: vis-à-vis oppdragsgiver, bruker, kunnskapsgrunnlaget og sammenslutningen av de profesjonelle, dvs. fagforeningen. Vi skal se nærmere på dette og ta utgangspunkt i Robert K. Fullinwiders utsagn om at profesjonsutøvelse innebærer «performance of public good» (Fullinwider 2002: 73). Velferdsprofesjonene er rettet mot ulike deler av *de offentlige godene* og utvikler kunnskap og ferdigheter knyttet til formidling og fordeling av disse. En slik forståelse innebærer at samfunnet har tatt et ansvar for gruppers og enkeltpersoners behov eller problemsituasjoner, for eksempel fattigdom, og samfunnet har utviklet en politikk og en offentlig velferdstjeneste på det aktuelle området. Av dette følger at profesjonsutøverne har et mandat og et ansvar overfor rådende velferdspolitikker. Den profesjonelle må altså kunne svare for seg overfor sin oppdragsgiver.

At samfunnet har påtatt seg et slikt ansvar, innebærer at det gis (og må gis) et gjensvar til personer i slike problemsituasjoner. Dette gjensvaret gis gjerne gjennom de profesjonelle som har kunnskap om og forståelse for den delen av de offentlige godene deres profesjon er knyttet til. «In each case, the professional directly serves an important interest or need other persons» (Fullinwider 2002: 74), noe som innebærer en ansvarsrelasjon vis-à-vis brukerne.

En profesjon er en sammenslutning med en særlig interesse i å definere sin virksomhet ut fra den delen av velferdsgodene de arbeider med (Fullinwider 2002). Dette arbeidet, som har til hensikt å styrke sammenslutningen, setter gjerne opp standarder for godt arbeid, slik at medlemmer av sammenslutningen må kunne svare for seg overfor sin sammenslutning.

Det er ikke gitt at ulike ansvarsrelasjoner representerer harmoniserte forpliktelser til profesjonsutøver (Banks 2006). Oppgavene utøves i møte med enkeltmennesker, og det kreves at praksisen både er kunnskapsbasert, samsvarer med målsettinger i mandatet og samsvarer med fagforeningens forståelse av god praksis, ut fra profesjonsetiske kodekser. Kunnskapen som den profesjonelle legger til grunn, blir forstått og anvendt i konkrete situasjoner. Kunnskapen er ifølge sin egenart generell, mens situasjoner er singulære med særegne trekk. Kunnskapen kan si noe, men neppe alt om situasjonen den skal anvendes i. Den kan heller ikke si alt om personen den skal gis gyldighet for. Slik også med målene som er gitt i mandatet til profesjonsutøveren. De er generelle og skal realiseres i singulære situasjoner for enkeltmennesker. For profesjonsutøveren innebærer det profesjonsutøvelse i spenningsfeltet mellom tjenestemottaker og oppdragsgiver og mellom tjenestemottaker og en generell kunnskap (Sullivan 2005). I dette spenningsfeltet, der ulike hensyn må tas, må profesjonsutøveren også gjøre sin egen fortolkning og utøve det som gjerne betegnes som profesjonelt skjønn eller dømmekraft (Nordstoga 2004; Christoffer-

sen 2005). Profesjonsutøveren blir ikke bare et redskap for mekanisk iverksetting, men over selv innflytelse. Det innebærer at den profesjonelle ikke bare skal svare andre som spør, men også må stå inne for det svaret han eller hun gir. Selve profesjonsutøvelsen med tilhørende ansvarsrelasjoner er altså knyttet til utøveren. Profesjonsutøvelse innebærer dermed en individuell ansvarsdimensjon.

Profesjonsetikk – ansvarsforankring og individuelt ansvar

Hensikten med denne delen av artikkelen er å vise noen hovedtrekk i profesjonsetikkens forståelse av ansvar. Profesjonsetikken uttrykkes gjerne i profesjonsetiske kodekser, det vil si normer eller verdier som gis gyldighet for en profesjon (Banks 2004: 13). Spørsmålet om ansvar er implisitt eller eksplisitt til stede i hele den profesjonsetiske historien, som gjerne føres tilbake til den hipporatiske lege-eden (Ruter, Førde & Solbakken 2000; Siggins 2002). Selv om ikke *ansvar* alltid er eksplisitt uttrykt, ligger det ansvarsdimensjoner innebygd i tenkningen. For legene på Hippokrates' tid hadde ansvaret en religiøs dimensjon og et religiøst alvor; Hippokrates og hans kolleger sverget ved gudene (Ruter et al. 2000: 235). Et religiøst preg har også Florence Nightingales sykepleiered utformet i 1913 (Woodham-Smith 1968). I denne tidlige etiske kodeksen for sykepleiere var ikke ansvar eksplisitt uttrykt, men kodeksen omhandlet det beslektede fenomenet *forpliktelse*. Denne forpliktelsen ble avsagt innfor Gud, noe som ga en religiøs forankring. Til syvende og sist sto sykepleieren ansvarlig overfor Gud – slik Hippokrates og hans legekolleger sto ansvarlig overfor sine guder.

Dette religiøse ankerfestet ble gradvis svekket og erstattet av sekulære og humanistiske dimensjoner, med vekt på demokrati og menneskerettigheter (Heimbroch & Wyller 2010: 12). Det innebar en perspektivdreining fra guddom til person, og det individuelle ansvaret kom etter hvert mer eksplisitt til uttrykk.

Günter Heimbroch og Trygve Wyller peker på en nyere perspektivdreining når det gjelder ansvar og konstituering av ansvar. I innledningskapittelet i boka *Perceiving the other. Case Studies and Theories of Respectful Action* (2010) knytter Heimbroch og Wyller profesjonsetikk, og med det ansvar, til *connectedness* og møte med *den andre*. De påpeker at dette er et gjennomgående trekk i selve profesjonsutøvelsen, men at det inntil de siste årene har vært et oversett trekk i profesjonsetikken (Heimbroch & Wyller 2010: 12). Fundametaletikken, og da særlig momenter fra Emanuel Levinas tenkning, synes å ha en økende innflytelse i det profesjonsetiske feltet (Banks 2006; Hugman 2005). Denne tenkningen innebærer at ansvar ikke aktualiseres eller konstitueres ved handling. Ansvaret er der før handlingen og innebærer en framheving av ansvarsrelasjonen til *den andre*, som i profesjonell sammenheng er brukeren.

Dette risset av profesjonsetikkens historie viser at ansvarsdimensjonen i profesjonene har vært forskjellig, men hvordan bestemmes det individuelle ansvaret i profesjonsetiske kodekser? Så vel form som innhold kan gi informasjon om profesjonsetiske kodeksers ansvarsforståelse.

I siste halvdel av forrige århundre var det en endring i de profesjonsetiske kodeksene; reglene ble erstattet av mer overordnede prinsipper (Eide 2008). Argumentene som lå til grunn for endringen fra regler til prinsipper, var dels knyttet til at regelsett kommer til kort i møte med feltets komplekse etiske utfordringer, men et annet og mer framtrædende anliggende i kritikken av den regelorienterte kodeksen var en forståelse av at de kunne tjene til ansvarsfraskrivelse av typen: «Jeg fulgte jo reglene.» (Seim 1983; Lingås 1993; Eide 2008). Richard Hugman drøfter dette under overskriften «Binding og guiding?» (Hugman 2005: 21f). Med dette varsles en understreking av det individuelle ansvaret. Det holder ikke å vise til regler eller prosedyrer. Det er likevel slik at det individuelle ansvaret kontrasteres til det kollektive ansvaret – fagforeningens ansvar. Lars Gunnar Lingås² reflekser illustrerer dette:

Selv om yrkesutøvernes profesjonsorganisasjoner har utviklet kollektive handlingsprogram og retningslinjer som påvirker avgjørelsene de enkelte skal ta, kan dette aldri fritta utøveren helt for et personlig ansvar for egne handlinger og valg. (Lingås 1993: 151)

Uttalelsen kan leses slik at det er en liten individuell rest som profesjonsutøver ikke kan kvitte seg med, men at den tyngste delen av ansvaret ligger i fellesskapet. Ikke desto mindre munner dette ut i formulering av et yrkesetisk prinsipp om individuelt ansvar:

Den enkelte sosialarbeider treffer selv etiske avgjørelser og står inne for konsekvensene av disse. Dette gjelder uansett om NOSO³ har utarbeidet kollektive handlingsprogrammer og retningslinjer eller ikke. (Lingås 1993: 227)

En må som profesjonsutøver kunne svare for sin praksis og det den har ført til. Det synes å være en generell trend i etterkrigstidens etikk. The Cambridge Dictionary of Philosophy (1999: 794) skriver følgende om ansvar («responsibility»);

[...] a condition that relates an agent to actions of, and consequences connected to, that agent, and is always necessary and sometimes sufficient for the appropriateness of certain kinds appraisals of the agent.

Den enkelte har ansvar for sine handlinger. Det kommuniseres også eksplisitt i dagens profesjonsetiske kodekser: Profesjonsutøveren er ansvarlig for egne handlinger og konsekvensene av disse. Det individuelle ansvaret er, slik det uttrykkes i profesjonenes nyere kodekser, ikke slik å forstå at den enkelte er overlatt til seg selv for å reflektere over de etisk sett vanskelige situasjonene. Betydningen av å drøfte ansvarsrelaterte spørsmål med både kolleger og brukere understrekes (Hugman 2005). En strikt individuell tilnærming anses dermed som utilstrekkelig, og de etiske utfordringene bør drøftes sammen med andre involverte. Det er likevel fortsatt slik at sammenslutningene, fagforeningene, skal påse at de profesjonelles ansvar ivaretas på en god måte. Profesjonene knytter den gode ivaretagelsen av oppdraget dels til at de skal være faglig fundert, og dels til at de skal være etisk forsvarlige. Dette er en form for selvkontroll og selvjustis profesjonene tradisjonelt sett har forvaltet. Den kunnskapsbaserte dimensjonen ivaretas gjennom utdanningskrav som er en forutsetning for adgang til profesjonen. Den etiske dimensjonen kommer til uttrykk

i profesjonens etiske kodekser som profesjonsutøver er forpliktet på, og som profesjonen selv håndhever. I dette ligger det en form for internkontroll, der de som kjenner feltet og vet hva som kreves, det vil si medlemmene av profesjonen, også er de som kan kontrollere hverandre (Grimen 2008). Interkontrollen innebærer at den enkelte profesjonsutøvers ansvarsutøvelse kontrolleres av sammenslutningen – en kontroll der ansvarsdimensjonen primært er et spørsmål om den profesjonelles handlinger og hva de har ført til. Profesjonenes egen ansvarsforvaltning utfordres i større grad enn tidligere av politisk og administrativ kontroll, og det er et uttalt ønske å redusere den makten profesjonene har ved selv å forvalte ansvaret for god profesjonsutøvelse (Evetts 2003).

Accountability og «new accountability»

New Public Management (NPM) preger velferdsfeltet og -profesjonene (Banks 2004; Solbrekke & Heggen 2009). Det er administrative organer som definerer mål og indikatorer på kvalitet i tjenestene. At målene er innfridd og handlingene har skjedd i tråd med gitte kriterier, skal dokumenteres. Med disse nye styringssystemene er det profesjonelle arbeidet kontrollerbart etter gitte standarder, og det er blitt mer transparent (Svensson 2009). En følge og et ønsket resultat av dette er å redusere de profesjonelles og profesjonenes makt (Svensson & Karlsson 2008). I den forbindelse finner vi et begrep som er beslektet med ansvar, nemlig *accountability*. Det kommer opprinnelig fra regnskapstradisjonen, men har fått et videre nedslagsfelt. Verbalformen «to give account» brukes om tilsvarende gitt i situasjoner der det er kritikkverdige forhold (Holdsworth 1994: 42). Winnifred Tadd (1994: 88) hevder at dette ikke er nytt for profesjonene, og at det til enhver tid har vært *sine qua no* for enhver profesjon. Jeg er enig med Tadd i at det å stille seg åpen for kritikk og svare for seg ikke er noe nytt for profesjonene (Eide 2011: 92). Det som er nytt, og som gjør at f.eks. Sara Banks skriver om *new accountability*, er at kriteriene profesjonsutøver måles etter, er profesjonseksterne og ikke utviklet av profesjonene selv, slik tilfelle er med de profesjonsetiske kodeksene. Disse kontrollregimene er også langt mer omfattende enn det som har vært tilfelle tidligere, og de er knyttet til prosedyrer. Økningen i antall prosedyrer for profesjonsutøvelsen skal utføres etter, innebærer at utøvers rom for skjønn blir mindre. (Banks 2004: 151; Grimen 2008). Grunnen til denne endringen kan dels finnes i en mistillit til profesjonene. De har ikke alltid utført skjønnutøvelse og selvjustis på tilfredsstillende måte. At de utfører oppgaver på vegne av fellesskapet, legitimerer ekstern kontroll.

Accountability-begrepet og ansvarsbegrepet har det til felles at det handler om å kunne svare for seg. *Accountability* er tydelig i hva det skal svares for: Det handler om å vise at profesjonsutøvelsen er utført i samsvar med gjeldende regler og prosedyrer, og at dette skal dokumenteres slik at profesjonsutøver ved kritikk kan bli tilbake og vise at svar foreligger.

Jeg vil oppsummere situasjonen slik: I profesjonenes egne kodekser er det en individuell ansvarsdimensjon; profesjonsutøver må svare for det hans eller hennes handling har forårsaket. Fra oppdragsgiver knyttes ansvar også til prosedyrer og regler.

Ansvar – et spørsmål om konsekvens av egne handlinger?

Vektlegging av ansvar for egne handlinger og det de fører til, er et vesentlig trekk i profesjonenes ansvarsforståelse. Å knytte ansvar til handling er velkjent – ikke bare juridisk ansvar, men også moralsk. Ansvar knyttes til hva man har forårsaket. Også hos Arendt er spørsmålet om hva man har forårsaket, relevant med hensyn til ansvar, men det er ikke tilstrekkelig. For å komme nærmere en forståelse av dette skal vi se på den formen for «sløvhhet» («shallowness») som innebærer ansvarsfraskrivelse; at det er *vanskelig eller umulig å trekke en linje mellom person og resultatet av handlingen*. Når ansvar primært koples til konsekvens av handling, aktualiseres ansvar der og bare der veien mellom handlingsresultatet og den handlende kan rekonstrueres.

La oss gå tilbake til Eichmann og hans forsvar i Jerusalem. Eichmann så seg selv som en brikke i et stort spill og snakket om det meningsløse i å peke ut en brikke. Han argumenterte med at en hypotetisk annen ville tatt hans plass om han selv hadde trukket seg (Arendt 1963/1994: 284). Han var derfor en brikke som var utskiftbar. Selv om han hadde trukket seg, ville resultatet blitt det samme. Arendt kommenterer slike resonnement og knytter an til det hun kaller «the cog-theory»:

Each cog, that is, each person, must be expendable without changing the system, an assumption underlying all bureaucracies, all civil services, and all functions properly speaking. (Arendt 1964/2003: 29)

Eichmann forsvarte seg videre med at hans handlinger ikke kunne knyttes til folkemord direkte. I hans fortelling var krigen og folkemordet hendinger og prosesser hinsides kapasiteten til én person – selv for en innflytelsesrik person som ham selv. I dette ligger det en antakelse om at ansvar må reflektere konsekvenser av handling. Når så ikke kan gjøres, kan heller ikke personen holdes ansvarlig. Det er ifølge dette synet et påviselig resultat av en persons handling som konstituerer ansvar. Arendt oppsummerer og knytter ansvar opp mot skyld:

You [...] said that your role in the Final Solution was an accident and that almost anybody could have taken your place, so that potentially all Germans are equally guilty. What you ment to say was that were all, or almost all, are guilty, nobody is. (Arendt 1963/1994: 278)

Konteksten for profesjonsutøvelse er sammensatt. Den finner gjerne sted i komplekse organisasjoner, for eksempel i store byråkratier med mange administrative nivå, som i helseforetakene eller i arbeids- og velferdsforvaltningen. Spør vi hvem som er ansvarlig for at en bruker ikke har fått sine rettmessige tjenester innen rimelig tid, kan det være vanskelig å gi et klart svar. Så vel beslutningsprosessene som iverksetting kan involvere en rekke mennesker; mange «brikker» er involvert. Å rekonstruere veien fra handling til person kan være en nesten umulig oppgave. Resultatet kan bli at man i stedet for å peke på person, peker på system eller det Arendt kaller et kollektivt ansvar (Arendt 1968/2003). Brikketeorien treffer således sentrale trekk i konteksten for profesjonsutøvelse. Arendts poeng er at brikketiori anvendt på ansvar, pulveriserer ansvar – problemet stikker dypere enn en lite transparent kausalitet. Når det kommer til spørsmål om ansvar,

flytter derfor Arendt fokus fra forsøkene på å rekonstruere forbindelsen mellom handling og handlende, til personen. Det innebærer at hver enkelt aktør må være bevisst på hva de holder på med, og på hvilken sammenheng de opererer innen. Arendt avviser også at ansvar skal ankerfestes i regler og plikter – også her skal fokus rettes mot personen. Før jeg kommer nærmere inn på hva dette innebærer, skal vi se på det andre utslaget av den særegne sløvheten: *rask henvisning til regler og plikter*.

Ansvar – et spørsmål om å følge regler?

Når veien fra handling til handlende blir uoversiktlig, svekkes rekonstruksjon som kontrollmulighet. En alternativ strategi kan være et omfattende regel- og prosedyresett. Jeg mener at «new accountability» kan leses som et slikt forsøk. Å være ansvarlig blir da å vise til at regler og prosedyrer er blitt fulgt. Blir noen kritisert for en handling, rettes blikket først og fremst mot reglene og prosedyrene. Er disse fulgt, er det ingen grunn til å klandre den handlende. Framstår handlingen som klanderverdig selv om en ikke kan vise til prosedyrebrudd, henvises det gjerne til at prosedyrer og regelverk er utilstrekkelige.

Profesjonene har, som vi har sett, selv tatt et oppgjør med profesjonsetikk som konkrete handlingsregler, og argumentasjonen deres har likhetstrekk med argumenter hos Arendt mot en slik form for ansvarstenkning: reglenes utilstrekkelighet i møte med situasjonens kompleksitet, og det ansvarsfraskrivende som ligger i å vise til handlingens regelsamsvar framfor å vise til det vedkommende står for. For å redegjøre nærmere for Arendts innspill i denne diskusjonen vil jeg ta utgangspunkt i et sitat som også kan introdusere drøfting av *tenkning*:

Clichés, stock of phrase, adherence to conventional, standardized codes of expression and conduct have the socially recognized function of protecting us against reality, that is, against the claim on our thinking attention which all events and facts arouse by virtue of their existence. If we were responsive to this claim all the time, we would soon be exhausted; the difference in Eichmann was only that he clearly knew of no such claim at all. (Arendt 1971/2003: 160)

Her tar Arendt et oppgjør med en enkel, men ganske utbredt form for regeletikk som forutsetter et en-til-en-forhold mellom regel og god handling. I en slik tenkning kan ansvar ankerfestes i påvisning av samsvar mellom handling og regel. Arendt advarer og viser til den sosiale funksjonen kodekser har – en beskyttende funksjon. Hva er det kodeksene beskytter mot? Sett i forhold til Eichmanns forsvar i Jerusalem, kunne det være nærliggende å peke på at de beskytter mot ansvar som strekker seg ut over det å følge regler. Ingen kunne klandre Eichmann for ikke å ha fulgt gjeldende regler og prosedyrer. Det er ikke denne funksjonen Arendt sikter til her, men en som beskytter oss mot virkeligheten og mot de kravene virkeligheten retter mot oss i kraft av sin blotte eksistens. Disse kravene gjenspeiler ikke en forståelse vi har tillagt virkeligheten, men selve virkeligheten. Jeg mener at vi her ser likheter med den forståelsen Knud E. Løgstrup (1956) legger til grunn, nemlig at livet ytrer seg. Det normative, og de kravene som følger av det, handler ikke primært om de forståelsene mennesker legger på virkeligheten, men om virkeligheten

selv. Vi ser en form for etisk realisme der *bør* springer ut av *er*, av en primærform for normativitet (Fink 2005). Regler og kodekser kan gjøre oss immune mot slike virkelighetskrav. Disse kravene sprenger grenser for kodifisering, og er, som Arendt skriver, så omfattende at de vil utmatte enhver som prøver å besvare dem. Vi aner her en parallell til Levinas' formuleringer av det uendelige: Kravene fra virkeligheten kan ikke gjøres om til totaliteter (Levinas 1996). Risikoen med kodeksene er at de reduserer kravene og immuniserer mot dem. Sløvheten Arendt registrerte hos Eichmann, var en immunitet mot virkelighetens krav. Hun beskriver ham som et ekstremt tilfelle, men sier samtidig at denne immuniserende effekten av regler og kodekser er en allmenn utfordring. Oppmerksomheten forskyves fra virkelighet og situasjon til de på forhånd formulerte reglene og prosedyrene.

Selv om regler og prosedyrer har en oppmerksomhetsforskyvende funksjon, har ikke alle regler og prosedyrer lik moralsk status. De er utilstrekkelige med tanke på å speile virkelighetens komplekse krav, men de korresponderer i ulik grad med disse kravene. De kan fange opp sider ved dem, og de kan være på kollisjonskurs med dem. Det er for eksempel avgjørende moralsk forskjell på regler og prosedyrer for utrydding av mennesker og regler og prosedyrer for ivaretagelse av mennesker i sårbare situasjoner.

Dette leder over til en annen side ved den arendtske sløvheten, nemlig at *reglene eller verdiene er raskt utskiftbare*. De var for Eichmann ikke annet enn klisjeer, og det var ikke noe i ham selv som gjorde det vanskelig å veksle fra det ene regelsettet til det andre (Arendt 1964/2003: 44). Arendt beskriver en mann som gikk ut og inn av ulike roller, og som uten problemer forholdt seg til ulike regelsett (Arendt 1966/2003). Denne sløvheten innebærer at reglene ikke har noen betydning for den handlende utover det å anse reglene som pålagte, og som følge av det, styrende og forpliktende uten at vedkommende selv har tatt stilling til dem. Forholdet til reglene var for Eichmann et reint ytre, påtatt forhold – slik årsakssammenhengen mellom hans handling og folkemord var distansert fra ham som person. Arendt etterlyser mennesker som selv står for noe, som tar stilling.

Det kritiske lyset dette kaster over aktuelle trender med fornyet tro på ytre regelstyring slik vi ser det i «new accountability», tydeliggjør to trekk. For det første gjelder dette den innebygde dynamikken som ligger i å bruke regler som forsvarsverk; prosedyrene er fulgt, og med det følger en avgrensning av det individuelle ansvaret. Banks utdyper denne dynamikken, og jeg vil låne en case fra hennes arbeider der en erfaren sosialarbeider forteller:

One of my clients hung himself in the garage, yesterday afternoon. The first thing I was asked was «Is the file up to date?» Because it's so important that the file is up to date and that nobody can be held responsible. (Banks 2004: 151)

For det andre dreier ansvarsblikket seg mot det som korresponderer med prosedyrene på bekostning av situasjonens kompleksitet. Her kan sider ved veilederens arbeidsform tjene som eksempel. Konteksten er arbeids- og velferdsforvaltningen, som i Norge heter NAV. Veilederne har flere maler som skal følges i møte med den enkelte. En kartleggings samtale inneholder en rekke momenter for å vurdere brukers arbeidsevne. Dette er positivt fordi det sikrer at vesentlige spørsmål blir stilt, og det reduserer risikoen for tilfeldig

behandling. På den andre siden kan det skyve oppmerksomheten vekk fra person og over på prosedyre, med risiko for at særegne trekk ikke blir vektlagt.

Profesjonenes selvjustis er blitt svekket. Når regler og prosedyrer kommer utenfra og pålegges, gir det en risiko for «blind tilslutning». Dette er en tilslutning til reglene uten at profesjonsutøver selv har tatt stilling til dem. Arendt skriver også om en særegen form for sløvhets. Den handlende kommer her ut av ansvarsfeltet, og det er irrelevant om vedkommende står for noe eller vil noe. I sin ytterste konsekvens lar subjektet seg her redusere til en utskiftbar brikke, og blir snarere *nobody* enn *somebody* (Arendt 1964/2003: 31).

Tenk selv!

De to formene for sløvhets jeg har redegjort for, har det til felles at det er handlingen som er i fokus, enten utfra de konsekvensene handlingen har ført til, eller utfra det regelsvaret den måtte representere. Handlingen er i fokus på bekostning av *den handlende*: aktøren. Presset på profesjonsetikkens fastholding av det individuelle ansvaret kommer følgelig både innenfra og utenfra – fra profesjonene selv, som sier at ansvar handler om å ta ansvar for handlingens konsekvenser, og fra oppdragsgiver, som presser i retning av regnskapsføring av innfridde prosedyrekrav.

Ansvar er et intasjonalt fenomen, det er noe som krever respons. Arendt definerer det ved å vise til trekk ved situasjonen – virkeligheten – som krever respons, i vår sammenheng av profesjonsutøver. Dette er en form for etisk realisme som finnes i nyere profesjonsetikk, som jeg har nevnt tidligere under henvisning til blant andre Heimbrosch og Wyller (2010). Det er i møte med den andre at ansvaret gjør seg gjeldende. Arendt knytter også ansvar til en interaksjon mellom aktør og situasjon, og utdyper dette med en refleksjon om hva det vil si at det er et menneske – en person som er til stede – som treffes av virkeligheten. Det kreves at personen selv tar stilling, at vedkommende *tenker*. Hva mener Arendt med å tenke? Det å tenke forbindes med kognitiv aktivitet, men Arendt omtaler denne aktiviteten dels som non-kognitiv (Arendt 1971/2003: 187) og dels som kognitiv (Arendt 1954/1994: 321). Når hun snakker om at det er en form for kognitivitet, kontrasterer hun dette til systematisk, instrumentell tenkning. Ifølge henne er tenkning en aktivitet og ikke en aksjon med et resultat – det tenkningen fører til, er et biprodukt i forhold til selve tenkningen (Arendt 1971/2003: 105–106). Den forutsetter bevisst tilstedeværelse – en måte å være i verden på – som innebærer at man blir berørt av det som omgir en, og at man kan ta stilling til dette, ikke bare som kausalt fenomen, men først og fremst som normativt fenomen. Denne stillingstakingen kontrasterer Arendt til det å la seg lede av egoistiske motiver og å se seg bundet av standardsvar.

[...] produces its own principles by virtue of the judging activity itself; only under this assumption can we risk ourselves on this very slippery moral ground with some hope of finding in firm footing. (Arendt 1964/2003: 27)

Den kognitive evnen som innebærer systematisk og instrumentell tenkning er ulikt fordelt blant mennesker. Tenkning i arendtsk forstand er imidlertid en allmenn ferdighet:

The divining line between those who want to think and therefore have to judge by themselves, and those who do not, strikes across all social and cultural or educational differences. (Arendt 1964/2003: 45)

At tenkning er en allmennmenneskelig ferdighet, innebærer at det ikke er et spørsmål om intelligens. Selv om Arendt hevder at ferdigheten er en «ever-present faculty of everybody» (Arendt 1971/2003: 187), er det likevel slik at den kan settes ut av funksjon – slik tilfelle var med Eichmann. Han utviste, ifølge Arendt, en særskilt manglende evne til nettopp å tenke, men han var ikke dum. Han tilegnet seg kunnskap og regler, og han kunne tenke strategisk. Han tilpasset seg også ulike situasjoner. Han var fleksibel. Jeg vil hevde at slik sløvhet ikke er kontekstuavhengig, og at komplekse byråkratiske organisasjoner særlig aktualiserer dette.

Den arendtske tenkningen forutsetter en form for tilbaketrekning der personen er *med seg selv* (Arendt 1966/2003: 99). Det er nødvendig med en distanse til det som har «truffet», og det kreves nærmere ettertanke. Det er imidlertid ikke slik å forstå at Arendt foreskriver et avsondret liv, men hun hevder det er nødvendig at en selv reflekterer over de kravene en møter, slik det også er nødvendig at disse målbæres og prøves i offentligheten – i møte med andre. Når hun definerer denne tilbaketrekningen, henviser hun til Sokrates og hans *indre dialog*. Et menneske er i samtale med seg selv og er sånn sett to i én. I denne pågående samtalen tar en stilling til det som møter en – til det virkeligheten krever. *Tenkningen* innebærer derfor mottakelighet for det situasjonen krever, samtidig som det krever tilbaketrekning i form av å gi rom for en to-i-én-dialog. Tenkningen innebærer å bedømme aktuelle utfordringer og felle en dom. Nettopp dette er et sentralt moment: Man må kunne leve med sine egne valg og handlinger. Vi sier noen ganger at vi må handle slik at vi må kunne se den andre i øynene. *Den andre* blir dermed en instans jeg prøver mine synspunkter og handlinger overfor. Arendt flytter denne dømmende instansen til selvet – eller kanskje rettere, hun begynner med selvet som dømmende instans. Det har den konsekvens at en etisk refleksjon slik vi kjenner det fra etisk diskurstenkning og som kommer til uttrykk i nyere profesjonsetikks henvisning til drøfting med de berørte, må begynne med eller bygge på at deltakerne allerede har tenkt og forsetter å gjøre nettopp det; de fører en indre dialog. De to i én kan være i harmoni eller disharmoni. Det er noen grenser for hvilke spenninger en kan ha i dette to-i-én-forholdet. Enhver som tenker, vil innse nettopp det. Derfor er det bedre å lide urett enn å gjøre urett. Den som ikke tenker, som ikke er åpen mot virkeligheten og som ikke tar virkelighetens krav opp til en to-i-én-drøfting, vil heller ikke registrere denne spenningen, dette ubehaget. Valgene en må gjøre, må være slik at en kan leve videre med seg selv, og at en ikke kan leve med seg selv som morder (Arendt 1964/2003: 44; Arendt 1966/2003: 91, 97).

Det er ikke vanskelig å gi Arendt rett i at Eichmann burde ha tenkt seg om, men hva med profesjonsutøvere i det seinmoderne velferdsfeltet? Ved å følge regler og prosedyrer bidrar profesjonsutøverne her til å sikre at like tilfeller behandles likt, til at viktige momenter ivaretas og til effektivitet. Selv om Arendt tilkjenner en dyp skepsis til prosedyrer og kodekser, skjærer hun dem ikke over én kam. Det er forskjell på «du skal ikke drepe» og «du skal drepe» (Arendt 1968/2003: 54). Det er den moralske dommen denne

vurderingen forutsetter, som kreves. Det er nødvendigvis ikke slik at regler er onde eller skal kastes, men de må bedømmes, og de må ikke tilkjennes en større plass enn de fortjener i møte med en kompleks virkelighet. Den plassen som reglene og prosedyrene fortjener, er at de bidrar til så vel saklighet som rettferdighet, og i tillegg til veiledende funksjon kan de ha en korrigerende funksjon.

Mennesker må tenke seg om, men kan det være slik at profesjonsutøvere i arendtsk forstand tenker for mye, at den individuelle selvjustisen får for stort rom? Den profesjonelle er der for å ivareta tjenestemottaker, og god ivaretagelse er ikke bare spørsmål den enkelte profesjonsutøvers forståelse, men om profesjonens og oppdragsgivers forståelse. Den enkeltes prøving av tilnærming enn si innsigelser mot disse, kan utfordre effektiviteten, som når en profesjonsutøver ber om nærmere drøfting av en allerede innført prosedyre. På den andre siden kan det være grunn til å tro at en regel eller prosedyre som ikke følges uten nærmere ettertanke, men som prøves og søkes forstått av den enkelte, får en annen relevans og robusthet enn om den ikke var prøvd av utøverne – også de kritiske utøverne. En slik prøving kan også bidra til en grundigere belysning av de komplekse situasjonene der standardiserte tilnærminger skal anvendes. Men hva om konklusjonen av en enkeltpersons tenkning er at vedkommende ikke kan følge prosedyren fordi vedkommende ikke kan stå inne for den? Et slikt standpunkt har to løsninger. Vedkommende kan tilkjennes en form for reservasjonsrett, slik man gir ved til deltakelse ved abortinngrep. Reservasjonsordninger krever at tjenestetilbudet ivaretas på en tilfredsstillende måte og ikke blir et spørsmål om den enkelte tjenesteyters standpunkt. En slik stillingstaking er tidkrevende og administrativt utfordrende. Den arendtske ansvarsforståelsen løser ikke dette som administrativ floke, men understreker betydningen av at den enkelte selv tar stilling. Hennes argumentasjon er først og fremst knyttet til at profesjonsutøver er et menneske – ikke bare en brikke. Det innebærer at den enkelte *kan* komme i en situasjon der vedkommende, etter å ha «blåst i fløyta», må forlate sin post fordi det er for mye som står på spill for ham eller henne. Sett utenfra vil en kunne si at det ikke gjør noe forskjell i resultat: Hvis ikke den ene følger prosedyren, så vil en annen gjøre det. Vi skal se nærmere på hvorfor dette, sett i lys av Arendt, ikke er tilstrekkelig grunn til å sette strek over sin egen uro.

Valg av oppførsel og valg av handlinger blir hos Arendt på grunnleggende vis knyttet til den enkelte: «In the center of the moral consideration of human conduct stands the self» (Arendt 1968/2003: 47), og det er knyttet til valg av seg selv (Arendt 1966/2003: 90, 102). James Hart (2010: 93) hevder at Arendt her snakker om en selvets diskurs. Denne siden ved den arendtske tenkningen skriver Jannie Han (2011) om i sin avhandling, og han viser hvordan Arendt nettopp ankerfester ansvaret i et individualisert selv, som ikke er en brikke eller en «ingen». Dette er en posisjon som ikke utelukker dialogen eller diskursen som sted for etisk stillingstaking og utarbeiding av normer for ansvarlighet. Det er en posisjon som innebærer at ansvaret og tenkningen som ligger bak det å ta ansvar, med nødvendighet begynner med, og i, individet. Det handler om å åpne for kompleksitet på bekostning av enøyd prosedyreorientering.

Konklusjon

En profesjonsutøver inngår i komplekse ansvarsrelasjoner og arbeider gjerne i komplekse organisasjoner, noe som innebærer at veien fra handling til handlende kan være vanskelig å rekonstruere. Det kan føre til at den enkelte glir ut av ansvarsfeltet til fordel for systemorientering. Når dette ikke er tilstrekkelig med hensyn til nærmere bestemmelse av det profesjonelle ansvaret, er det fordi den enkelte på godt og vondt setter sitt preg på arbeidet som utføres. Et svar på den utfordringen lite transparente årsakssammenhenger gir, er å knytte ansvar til omfattende regler og prosedyrer. Ansvar som handler om å svare for seg og kunne bli stilt til svars, er krevende for personen som er i søkelyset. Det er derfor gode grunner til at en prøver å operasjonalisere dette slik at enhver vet hva som kreves, og hva vedkommende kan bli stilt til svars for, slik vi ser det i nyere former for *accountability*. Samtidig som sider ved profesjonsutøvelsen er både egnet for prosedyreregulering og tjent med det, er det like fullt slik at profesjonsutøvelse fordrer skjønn og dømmekraft. Utfordrende situasjoner, gjerne med etisk problematikk, har i de siste tiårene vært henvist til kollegiale fora eller diskurser der de berørte møtes for å finne den beste løsningen. Den forpliktende normen er det man oppnår konsensus om. Heller ikke denne tilnærmingen bidrar til utdyping av hva det innebærer å ha individuelt ansvar, utover ansvaret for å bringe spørsmål innfor slik drøfting.

Arendt bidrar her med ordsetting av det mer grunnleggende i det personlige ansvaret som ikke erstatter de andre ansvarsdimensjonene. De kan være nødvendige, men ikke tilstrekkelige. Denne grunnleggende dimensjonen springer fram av at profesjonsutøver er et menneske i møte med andre. Arendt henviser oss til det å tenke selv, noe hun sier først og fremst handler om å være åpen for de kravene situasjonen retter mot oss, krav som en selv må ta stilling til, og som kan gå utover regler og prosedyrer. En selv må ta kravet opp til vurdering i en to-i-én-dialog. Resultatet av denne dialogen behøver selvsagt ikke å være i konflikt med det som kreves i gjeldende prosedyrer eller rådende diskurs, men det individuelle ansvaret fordrer at den enkelte tar stilling til dette, og ikke bare *sløvt* godtar. Det innebærer at det er grenser for fleksibilitet. Resultatet av to-i-én-dialogen behøver selvsagt heller ikke være i konflikt med det som er profesjonens eller virksomhetens målsetting, men også målsettinger må prøves av den enkelte. Dette ansvaret strekker seg følgelig lengre enn til det som kommer fram av en årsak/virkning-vurdering av forholdet mellom handlende og handling. Det strekker seg ut over det å vise til regelsamsvar. Det er følgelig grenser for hva en profesjonsutøver kan gjøre og samtidig se – ikke bare se den andre, men også se seg selv i øynene.

Noter

- ¹ Den direkte oversettelsen av «shallow» er 'grunn', og andre betydninger er 1) «of little depth» og 2) «not showing, requiring, or capable of serious thought». Motsatsen til «shallowness» kan derfor sies å være *dyp*, eller *dypsindig* om vi snakker om mental grunnhet, som er det som ligger nærmest det meningsinnholdet Arendt bruker. *Grunn* kan imidlertid assosieres med svak mental utrustning, noe Arendt utelukker som meningsinnhold. Hos henne er begrepet knyttet til at personen ikke selv lar seg engasjere eller tar stilling. Jeg mener derfor at *sløv* treffer bedre enn *grunn*.

- ² Lars Gunnar Lingås er sosionom med doktorgrad i profesjonsetikk (1993). Doktorarbeidet som har tittelen *Fra regel til diskurs* omhandler sosialarbeideres profesjonsetikk historisk og aktuelt. Hans arbeid fikk stor betydning for endringene av kodeksene fra regler til prinsipper – en endring som var internasjonal.
- ³ NOSO er forkortelse for Norsk sosionomforbund.

Litteratur

- Arendt, H. (1954/1994) Understanding and Politics. I *Essays in Understanding. 1930–1954*, red. J. Kohn, s. 307–328. New York: Schocken Books.
- Arendt, H. (1958/1959) *The Human Condition. A study of central dilemmas facing modern man*. Gardeb City, NY: Doubleday & Company.
- Arendt, H. (1966/2003) Auschwitz on trail. I *Responsibility and Judgement*, red. J. Kohn, s 227– 256. New York: Schocken Books.
- Arendt, H. (1968/2003) Collective responsibility. I *Responsibility and Judgement*, red. J. Kohn, s.147–158. New York: Schocken Books.
- Arendt, H. (1971/2003) Thinking and moral considerations. I *Responsibility and Judgement*, red. J. Kohn, s.159–189. New York: Schocken Books.
- Arendt, H. (1963/1994) *Eichmann i Jerusalem: En rapport om ondskabens banalitet*. København: Gyldendal.
- Arendt, H. (1954/1994) Understanding and politics. I *Essays in Understanding. 1930–1954*, red. J. Kohn, s.307–328. New York: Schocken Books.
- Audi, R. (red.) (1999) *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Banks, S. (2004) *Ethics, Accountability and Social Professions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Banks, S. (2006) *Ethics and values in social work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bernstein, R.J. (2010) Is evil banal? A misleading question. I *Thinking in Dark Times. Hannah Arendt on ethics and politics*, red. R. Berkowitz, J. Katz & T. Keenan, s. 131–139. New York: Fordham University Press.
- Christoffersen, S.A. (2005) Profesjonsetikk som dømmekraft. I *Profesjonsetikk*, red. S.A. Christoffersen, s. 65–86. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eide, S.B. (2008) Profesjonsetikkens basis. *Fontene Forskning*, 1, s. 38–49.
- Evetts, J. (2003) The sociological analysis of professionalism. *International Sociology*, 18 (2), s. 395–415.
- Fink, H. (2005) Etikkkonceptionene i Den etiske fordring. *Slagmark – tidsskrift for idéhistorie*, 42.
- Grimen, H. (2008) Profesjon og profesjonsmoral. I *Profesjonsstudier*, red. T. Molander & L.I. Terum, s. 144–158. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fullinwider, R.K. (2002) Professional codes and moral understanding. I *Codes of Ethics and the Professions*, red. M. Coady & S. Bloch, s. 72–88. Carlton, Victoria: Melbourne University Publishing.
- Han, S.J. (2011) *Moral Responsibility in a Bureaucratic Age: Redefining agency as a function of thinking. Hannah Arendt*. New York: Columbia University Press.
- Hart, G.J. (2010) Hannah Arendt: The care of the world and of the self. I *Phenomenological Approaches to Moral Philosophy*, red. J.J. Drummond & L. Embree, s. 87–107. Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers.
- Hugman, R. (2005) *New Approaches in Ethics for the Caring Professions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Kohn, J. (red.) (2003) *Responsibility and Judgement*. New York: Schocken Books.
- Levinas, E. (1996) *Totalitet og unedelighed*. København: Hans Reizels forlag.
- Lingås, L.G. (1993) *Etikk i sosialt arbeid. Fra regler til diskurs*. Upublisert doktorgradsavhandling. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Løgstrup, K. E. (1956) *Den etiske fordring*. København: Gyldendal.
- Nordstoga, S. (2004) Den profesjonelle skjønnsutøvelsen. *Barnevernet. Forutsetninger og gjennomføring*, red. T. Havik, M. Larsen, S. Nordstoga & J. Veland, s. 138–150. Oslo: Universitetsforlaget.
- McDowell, B. (2009) Responsibility and excuses. I *Social Work Ethics*, red. E. Gambrill, s. 61–87. Burlington: Ashgate.
- Seim, S. (1983) *Yrkesetikken funksjon i sosialt arbeid*. NKSH-rapport 85:3. Oslo: Norges kommunal- og sosialhøgskole.
- Siggins, I. (2002) Professional codes: Some historical antecedents. I *Codes of Ethics and the Professions*, red. M. Coady & S. Bloch, s. 55–72. Carlton, Victoria: Melbourne University Publishing.
- Solbrekke, T.D. & Heggen, K.M. (2009) Sykepleieansvar – fra profesjonelt moralsk ansvar til teknisk regnskapsplikt? *Arbeidsliv*, 11 (3), s. 49–61.
- Svensson, L.G. (2008) *Professions and accountability Challenges to professional control and collegiality*. Paper presentert på The 5th Interim Conference of the International Sociological Association. Committee 52, Sociology of Occupational Groups, Høgskolen i Oslo.
- Svensson, L.G. & Karlsson, A. (2008) Profesjoner, kontroll og ansvar. I *Profesjonsstudier*, red. T. Molander & L.I. Terum, s 261–274. Oslo: Universitetsforlaget
- Sullivan, W.C. (2005) *Work and integrity. The crisis and promise of professionalism in America*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Woodham-Smith, C. (1968) *Florence Nightingale*. London: Fontana.
- Wyller, T. & Heimbroch, H-G. (red.) (2010) *Case Studies and Theories of Respectful Action*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.